

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/31/14-17>

Sevda İsmayilova
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
sevdaismayilova@rambler.ru

1937-1938-Cİ İLLƏRİN KÜTLƏVİ REPRESSİYALARI VƏ AZƏRBAYCAN ALİ TƏHSİL SİSTEMİ

Xülasə

Məqalədə 1937-1938-ci illərin kütləvi repressiyalarının Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda milli-mənəvi sahədə həyata keçirdiyi siyasətin tərkib hissəsi olduğu, bu repressiyaların Azərbaycan cəmiyyətinin zəkalarını, yaradıcı şəxslərini, özündə azərbaycançılıq fikirlərini daşıyan təbəqəsini məhv etməyi yönəldiyi araşdırılır. Onların əksinqilabçı-trotskiçi fəaliyyəti, silahlı üsyan hazırlamaqla hakimiyyət çevrilişi etmək və s.kimi uydurma ittihamlarla məhkum edilmələri göstərilir, “böyük terror”un mahiyyəti açıqlanır.

Açar sözlər: Azərbaycan, ali təhsil sistemi, 1937-1938, repressiya, böyük terror, üçlüklər

Sevda İsmayilova
Baku State University
PhD in history
sevdaismayilova@rambler.ru

Mass repressions of the 1937-1938 years and higher education system of Azerbaijan

Abstract

The article deals with the mass repressions of the 1937-1938 years, that were a part of the policy implemented by the Soviet authorities in the national and moral sphere in Azerbaijan, and that these repressions were targeted at destroying the intelligentsia, creative people, and the stratum that carried the idea of Azerbaijaniism. Their counter-revolutionary-Trotskyist activities, to make a revolution by preparing an armed uprising, etc., and the nature of the “great terror” was illuminated.

Keywords: Azerbaijan, higher education system, 1937-1938 years, repression, great terror, triads

Giriş

Keçmiş SSRİ-də 1937-1938-ci illərin kütləvi repressiyalarına məruz qalan respublikalardan biri də Azərbaycan olmuşdu. Rusiya Federasiyası Federal Təhlükəsizlik Xidməti arxiv göstəricilərinə görə siyasi əsaslar üzrə SSRİ-də 1937-ci ildə 936.750 nəfər, 1938-ci ildə isə 638.509 nəfər, ümumilikdə 1.575.259 nəfər həbs edilmiş, onların böyük bir qismi isə güllələnmişdi (Lubyanka, 2004: 659-650). 1937-ci ildə Moskvanın komandası ilə Azərbaycanda da qolçomaq, əksinqilabçı, milliyyətçi adı ilə kütləvi həbslər başlandı. Repressiyaya məruz qalanlar içərisində Azərbaycan ziyalıları, elm, təhsil, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət xadimləri xüsusi yer tuturdu. Sovet hakimiyyətinin milli-mənəvi sahədə həyata keçirdiyi siyasətin tərkib hissəsi olan repressiyalar Azərbaycan cəmiyyətinin zəkalarını, düşünən beyinlərini, yaradıcı şəxslərini, özündə azərbaycançılıq fikirlərini daşıyan təbəqəsini məhv etməyi yönəlmişdi. Həbs edilənlərin sayı o qədər çox idi ki, adi məhkəmə yolu ilə onların mühakiməsini çatdırmaq olmurdu. İqtisadi və siyasi böhrandan çıxış yolumun məhz “Böyük terror”un həyata keçirilməsində görən Stalin rəhbərliyi ölkə əhalisini kütləvi repressiyalara məruz qoydu. Bununla bağlı 1937-ci ilin iyulundan yerlərdə “üçlüklər” yaradıldı. XDİK, prokurorluq və partiya təşkilatlarından ibarət bir tərkib. Belə üçlük 1937-ci il 10 iyulda Azərbaycanda da Y.Sumbatov, T.Quliyev, D.Axundzadədən ibarət bir tərkibdə yaradılmışdı (Lubyanka, 2004: 241). Xalq Daxili İşlər Komissarı Yejov 1937-ci il iyulun 30-da

keçmiş qolçomaqların, cinayətkarların və digər antisovet elementlərin repressiya edilməsi haqqında 00447 sayılı əmr imzaladı. Əmrdə göstərilirdi ki, 1937-ci il avqustun 5-dən bütün müttəfiq və muxtar respublikalarda, diyar və vilayətlərdə keçmiş qolçomaqların, fəal antisovet elementlərin və cinayətkarların repressiya edilməsi əməliyyatına başlansın (Zeynalov, 2017: 275). Cənubi Qafqazda daha çox repressiya edilənlər Azərbaycanda idi. 1938-ci il yanvarın 31-də ÜİK(b)P MK respublika, vilayət, diyarlar üzrə repressiyaya məhkum ediləcəklərin əlavə sayını müəyyənləşdirdi. Yaxın üç ay ərzində Azərbaycanda 2000 nəfərin güllələnməsi, 1000 nəfərin isə uzunmüddətli həbsi nəzərdə tutulmuşdu.

1930-cu illərin repressiya qurbanları nədə ittiham olunurdular. 1934-cü ildən Az.K(b)P MK-nın birinci katibi olmuş M.C.Bağirov da Stalinin etimadını doğrultmağa çalışır, onun rəhbər göstərişlərinə əməl edir, sovet işğal rejimini təmin edəcək manqurt kadrlar hazırlanması siyasəti həyata keçirirdi. Sovet rejimi Azərbaycan xalqının milli ruhunu məhv etməyə, dövlətçilik ənənələrini yox etməyə çalışırdı. Milli respublikalarda kommunist rejiminin mövqeyini möhkəmləndirməkdən ötrü milli dilin işlədilməsi üçün şəraitin yaradılması tələb olunurdu. Həm də xalq kütlələrinə kommunist ideyalarını aşılamaqdan ötrü savadlılığı, təhsil sisteminin səviyyəsini qaldırmaq lazım idi. 1924-cü ildə Azərbaycan dili haqqında qərar qəbul edildi, ali məktəblərin milliləşdirilməsi prosesi başlandı. 1923-cü il iyulun 15-də AK(b) P MK-nın qərarı ilə ali məktəblərə qəbul zamanı azərbaycanlılara üstünlük verilməli idi. 1923/24-cü dərslər ilində qəbul artırıldı. ADU tələbələrini ümumi sayı 1955 nəfər oldu ki, bunun da 404-ü azərbaycanlı idi (Atakişiyev, 1991: 141). 1926-1929-cu illərdə Bakı Dövlət Universitetinin ilk azərbaycanlı rektoru olmuş Tağı Şahbazi Universitetin türkləşdirilməsi sahəsində fəaliyyətə başladı. T.Şahbazi tələbələrin müxtəlif elmlərə daha dərinlən yiyələnməsi üçün türk (Azərbaycan) dilinin tədrisi ilə yanaşı, onların rus dilini də səlis öyrənmələrinə çalışırdı (ARDA, 2). T.Şahbazinin təşəbbüsü ilə gənc elmi qüvvələr axtarılır, universitetə dəvət olunurdular. O, S.Kazımbəyov, Ə.Qubaydulin, B.Çobanzadə, B.Həsənbəyov, B.Talıblı, V.Xuluflu və b. yanaşı, universitetə görkəmli rus alimlərini də dəvət edirdi (ARDA, 13 arx., 34). Lakin 1930-cu illərin qanlı repressiyası Tağı Şahbazidən də yan keçmədi. Azərbaycanda məktəblərin milliləşdirilməsi, milli kadrların hazırlanması, türkdilli mütəxəssislərin hazırlanmasına üstünlük verən BDU-nun rektoru Tağı Şahbazi millətçilikdə ittiham edildi. O, 11 iyul 1937-ci ildə həbs edildi. O, hələ 1937-ci ilin martın 4-də “millətçi-təmayülçülüyə mənsub olduğunu gizlətdiyinə, əksinqilabçı-millətçi hərəkatları və riyakarlığına görə” partiyadan xaric edilmişdi (Bünyadov, 1990: 15). T.Şahbazinin ətrafında qara buludlar əslində 30-cu illərin əvvəlindən toplaşır. 1933-cü ildə tənqidçilər onu yaradıcılığında ziddiyyət, sapıntı, əyrilikdə, sosialist sayıqlığını itirməkdə ittiham edirdilər. AK (b)P MK Bürosunun 31 mart 1937-ci il tarixli 187 sayılı protokolunun “Əksinqilabçı trotskiçi-müsavat və milliyyətçi ədəbiyyat və dərslərlərin müsadirəsi haqqında” qərarında göstərilirdi: “1. İfşa edilmiş əksinqilabçı trotskiçi-müsavat agentlərinin ASSR-də nəşr edilmiş kitablarının kitabxana və kitab ticarəti şəbəkələrindən müsadirə edilməsi baş ədəbiyyat idarəsinə tapşırılsın; 2. Zeynallı Əli Nazim, Çobanzadə, Veysəl Mustafayev və b. kimi əksinqilabçı-millətçilər tərəfindən tərtib edilmiş ana dili və ədəbiyyatı dərslər və müntəxabatlarında ziyanlı siyasi səhvlər aşkarlandığına görə məhz; a) bu dərslərlərə gənclər arasında geniş şöhrət tapmış, müsavatçı-millətçi yazıçılardan Yusif Vəzir, Hüseyn Sadıq, Qantəmir, Şahbazi T., Talıblı B.A., Rəfili M., Müşfiq və b. əsərləri daxil edildiyinə; b) dərslərlərdə ən yaxşı ədəblərin yaradıcılığı “yalançı sosializm” kimi qiymətləndirildiyinə; v) Azərbaycan, rus, xarici ədəbiyyat klassikləri çox zəif göstərilərinə görə və s.” (ARPIİSSA: 19). Azərbaycan SSR XDİ Komissarı Yemelyanovun 20 fevral 1939-cu il tarixli “Azərbaycan SSR-də əksinqilabi formalaşma və antisovet elementlərin ləğv və darmadağın edilməsi”nə aid tərtib etdiyi qısa icmalda Azərbaycan ali məktəblərində geniş fəaliyyət göstərən əksinqilabçı – millətçi təşkilatın ziyanlı qrupuna API-də professor Rizabəyli, elmi işçi və müəllim Əli Nazim, Xocayev S., ADU-da pr. B.Həsənbəyov, M.Əliyev, elmi işçi və müəllim İ.Həsənov, A.Məmmədov, Tağı Şahbazinin də adı daxil edilmişdi (ARPIİSSA, 27). Həmin icmalın “Mətbuat və ədəbiyyat sahəsində əksinqilabi ziyanlı iş” bölməsində göstərilir ki, ləğv edilmiş əksinqilabçı-milliyətçi təşkilat öz üzvlərini nəşriyyat, mətbuat və ədəbiyyat sahəsində yerləşdirib. Y.Vəzirov, Talıblı və b. əsərləri ilə yanaşı Tağı Şahbazinin də yaradıcılığında

əksinqilabçı-millətçi – pantürkist, böhtançı istiqamət “aşkarlanıb”. 1937-ci il noyabrın 2-də T.Şahbazi müstəntiqin diktəsi ilə Azərbaycan SSR-də burjua-millətçi quruluş yaratmaq məqsədilə çevriliş hazırlayan əksinqilabi təşkilata həmid Sultanov, Baqi Cəfər, Ruhulla Axundov tərəfindən cəlb edildiyini “etiraf” etmişdi.

API və ADU-nun dil və ədəbiyyat kafedrasının müdiri, professor, türk dili və ədəbiyyatı ilə bağlı 150-dən çox kitab, məqalə müəllifi olan Bəkir Çobanzadə 1937-ci il yanvarın 26-da 1924-cü ildən Bakıda yaşadığı dövrdə əksinqilabi-millətçi fəaliyyətdə ittiham edilərək həbs edilmişdi. (Bünyadov, 1993: 89). Dindirilmə əsasən erməni müstəntiqlər tərəfindən iki mərhələdə aparılırdı. İlk dindirilmələrdə müttəhimlər uydurulmuş ittihamları inkar edir, lakin son dindirilmələrdə amansız işgəncələr nəticəsində “günahlarını” “etiraf” edirdilər. Onların uydurma təqsirlərini sübut etmək üçün artıq güllələnmiş müttəhimlərin saxtalaşdırılmış ifadələri dəlil kimi əsaslandırılırdı.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin dekanı, Moskvada Qırmızı Professorlar İnstitutunu bitirmiş Boris Tixomirov da dəhşətli işgəncələrdən sonra istintaqa lazım olan ifadələr verməyə məcbur edilmişdi (Əziz, 2009: 5). Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru, eyni zamanda Siyasi iqtisad kafedrasının müdiri, Moskvada Qırmızı Professorlar İnstitutunun məzunu Balabəy Həsənbəyov 1937-ci il yanvarın 7-də əksinqilabçı-trotskiçi fəaliyyətdə ittiham edilərək həbs edilmişdi. Boris Tixomirov da dəhşətli işgəncələrdən sonra Balabəy Həsənbəyov əleyhinə ifadələr verməyə məcbur edilmişdi. Bu ifadələrdə göstərilirdi ki, B.Həsənbəyov əksinqilabçı-trotskiçiləri himayə etmişdir. XDİK-ə məlum olduğuna görə, o, ADU-da millətçi əhvali-ruhiyyəli şəxslərdən A.Məmmədov, H.Verdiyev və b. ibarət dəstə düzəldib, millətçiliyi qızıqdırmaq üçün tədrisin yalnız rus dilində aparılması göstərişini verib (Əziz, 2009: 5-7). Balabəy Həsənbəyov silahlı üsyan hazırlamaq, cəsusluq, partiya və hökumət rəhbərinə qarşı terror tətbiq etməkdə ittiham edildi. Hüseynəli Biləndərli, Aleksandr Bukşpan, A.Məmmədov, Abdulla Tağızadə, Abdulla Şərifov, Əziz Qubaydullin və yüzlərcə elm, təhsil, mədəniyyət nümayəndələri əksinqilabçı-trotskiçi fəaliyyət, partiya və hökumət rəhbərinə qarşı terror aktları hazırlanması, hakimiyyət çevrilişi və s. kimi uydurma ittihamlarla azadlıqdan məhrum edilmiş, güllələnmə cəzasına məhkum edilmişdilər.

ADU-da ən çox cəzaya məruz qalan SSRİ xalqları tarixi, Siyasi iqtisad və Fəlsəfə kafedralarının əməkdaşları oldular. 1937-ci ildə ADU-nun rektoru, professor B.Həsənbəyov həbs edildikdən sonra onun başçılıq etdiyi siyasi iqtisad kafedrasının müəllimləri professor Anatoliy Çiçikalov, professor Safronoviç, dosent Əli Məmmədbəyov, dosent İsrafil Axundov, ADU-nun partiya təşkilatının katibi Əbdül Yusifov, hazırlıq şöbəsinin müdiri Baba Babayev və b. cəza aparatının qurbanı oldular. 30-cu illərdə ADU-nun müəllimlərindən Əhməd Kazımov, Heydər Verdiyev, Ədil Abdullayev, Abbas Yusifov, Cavad bəy Rəfibəyov, Mirzə Məmmədov, Əsgər Quliyev, Əbülfəz Quliyev, Əşrəf Quliyev, Əbülfəz Axundov, Məcid Həmzəyev, Nikolayev, Belyayev, Drabkin və b., həmçinin Bakıda yaşayan və Sovet İttifaqının müxtəlif yerlərindən işləməyə dəvət olunan istedadlı, yüksək ixtisaslı tarixçi kadrlar - rus, yəhudi, tatar, ərəb, alman, eston və eləcə də digər millətlərin nümayəndələri də repressiyaya məruz qaldılar (Əmrahov, 2022: 22).

Sürətli məhkəmələrin amansız hökmləri. Tağı Şahbazi 1938-ci il yanvarın 2-də Hərbi Kollegiyanın 15.30-dan 15.45-dək davam edən məhkəmə iclasında ən ağır cəzaya-güllələnməyə məhkum edildi (Bünyadov, 1993:193). Bəkir Çobanzadə 1937-ci il oktyabrın 12-də Hərbi Kollegiyanın 20 dəqiqə davam edən məhkəmə iclasında ən ağır cəzaya-güllələnməyə məhkum edildi (Bünyadov, 1993: 199). Boris Tixomirov 1937-ci il sentyabrın 5-də SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 15 dəqiqə davam edən qapalı məhkəmə iclasında ən ağır cəzaya-güllələnməyə məhkum edildi (Əziz, 2009: 5). Balabəy Həsənbəyov 1937-ci il oktyabrın 11-də SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 15 dəqiqə davam edən məhkəmə iclasında ən ağır cəzaya-güllələnməyə məhkum edildi (Əziz, 2009: 7). Hüseynəli Biləndərli, Aleksandr Bukşpan, Abdulla Tağızadə, Abdulla Şərifov, Əziz Qubaydullin də oxşar uydurma ittihamlarla güllələnmə cəzasına məhkum edildilər.

Nəticə

1955-ci il yanvar ayının 13-də Azərbaycan KP MK-nın bürosunda «Həbsdən azad olan, sürgündən qayıdan və bəraət alan vətəndaşların ərizələrinə baxılması üzrə komissiya» yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Azərbaycan KP MK-nın yaratdığı komissiyada əksinqilabi cinayətdə günahlandırılmış 1209 adamı əhatə edən 1031 işə baxıldı, 1107 adama bəraət verildi (İsmailov, 2006: 216-254). Stalin şəxsiyyətinə pərəstişi, totalitar sistemi formalaşdıran 30-cu illərin qurbanlarından olan Tağı Şahbazi, Bəkir Çobanzadə, Balabəy Həsənbəyov, Hüseynəli Biləndərli, Boris Tixomirov, Aleksandr Bukşpan, Abdulla Tağızadə, Abdulla Şərifov, 1956-cı ildə, Əziz Qubaydullin 1957-cı ildə bəraət aldılar. İ.Stalinin ölümündən sonra Sov.İKP MK-nın iyul plenumunda L.Beriyanın cinayətkar fəaliyyəti ilə bağlı M.C.Bağırovun da adı hallandırılmağa başlandı. O, nəinki respublikaya rəhbərlikdən, eləcə də Azərbaycandan uzaqlaşdırıldı, 29 mart 1954-cü ildə həbs edildi. 2 mart 1956-cı ildə güllələnmə cəzasına məhkum edildi. Törətdikləri cinayələrə görə T.M.Borşov, X.İ.Qriqoryan, R.A.Markaryan güllələndilər, A.S.Ataşiyev və S.F.Yemelyanov isə 25 il azadlıqdan məhrum edildilər (Rüstəmli, Aliyev, 1993: 117). Stalin ən yaxın adamlarına da etibar etmirdi. Yüz minlərlə insanın ölümünə səbəb olan siyasi orqan işçiləri həbs edilir və güllələndirilirdi. 1937-ci ilin fevralında Orconikidze intihar etdi, Yaqoda və Yejov güllələndi. 00447 sayılı əmr əsasında kütləvi repressiyalar və “Böyük terror” aksiyasının həyata keçirilməsi Kommunist Partiyasının, Siyasi Büronun və XDİK rəhbərliyinin nəzarəti altında olmuşdu. Amansız terror nəticəsində partiya rəhbərliyi və dövlət hakimiyyətində Stalin tək hakimiyyəti, monarxiyası yaradıldı (Məmmədov, 2022: 376-377).

Ədəbiyyat

1. Lubyanka. (2004). Stalin i glavnoye upravleniye gosbezopasnosti NKVD.1937-1938. Pod red.akademika A.N.Yakovleva. Moskva: izd-vo «Materik», 736 s.
2. Lubyanka. (2004). Stalin i glavnoye upravleniye gosbezopasnosti NKVD.1937-1938. Pod red.akademika A.N.Yakovleva. Moskva: izd-vo «Materik», 736 s.
3. Zeynalov. (2017). Totalitar Sovet Cəmiyyəti: Tarixin ibrət dərsləri-Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində. Bakı: “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC, 720 s.
4. Atakişiyev, A. (1991). M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 528 s.
5. ARDA, f.1640, siy.5, s.v.303.
6. ARDA, f.1640, siy.1, s.v.37.
7. Buniatov, Z. (1990). Sledstvennoye delo, № 12493. Bakı: Elm.
8. ARPIİİSSA, f.1, siy.20, iş 40.
9. ARPIİİSSA, f.1, siy.22, iş 296.
10. Bünyadov, Z. (1993). Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr, 331 s.
11. Boran, Ə. (2009). Repressiyaya məruz qalan alimlər. “Azərbaycan” qəzeti, 2 oktyabr.
12. Boran, Ə. (2009). Repressiyaya məruz qalan alimlər. “Azərbaycan” qəzeti, 2 oktyabr.
13. Əmrahov, M. (2022). “1937-1938-ci il Repressiyaları Sovet Dövlətinin Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı Siyasətinin Davamı”. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, c. 9, s. 3, s.792-819.
14. Bünyadov, Z. (1993). Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr, 331 s.
15. Bünyadov, Z. (1993). Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr, 331 s.
16. Boran, Ə. (2009). Repressiyaya məruz qalan alimlər. “Azərbaycan” qəzeti, 1, 2 oktyabr.
17. Boran, Ə. (2009). Repressiyaya məruz qalan alimlər. “Azərbaycan” qəzeti, 2 oktyabr.
18. İsmailov, E. (2006). Azerbaydzhan. 1953-1956. Pervyye gody ottepeli. Bakı: Adil'ogly, 351 s.
19. Rüstəmli, N., Aliyev, T. (1993). Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. Bakı: Yazıçı, 120 s.
20. Məmmədov, N. (2022). Azərbaycanda dövlət quruculuğu (XX əsrin 20-30-cu illəri). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 464 s.